

երկիրն ու ժողովուրդը: Նա գիտէր, որ պատերազմից յետոյ էլ Հայաստանն ու Վրաստանը կողք-կողքի պէտք է ապրեն, թերեւս նաեւ գործակցին ընդհանուր թշնամիների դէմ, ուստի անմտութիւն էր համարում, մի վաղանցիկ ընդհարումից անխուսափելիորէն ստացուելիք դառնութիւնը արհեստակնօրէն խորացնել եւ դարձնել թշնամութիւն երկու երկիրների միջեւ:

Այս խնայող վերաբերմունքը երբեմն արտառոց արտայայտութիւն էր ստանում: Օրինակ, ակնյայտնի փաստ էր, որ վրացիք այս պատերազմի մէջ պարտութիւն կրեցին. նրանք ստիպուած եղան թողնել Լոռին, որով Հայաստանի պահանջը, այն պահանջը, որի համար վերջինս գեմֆի էր դիմել, իրագործուեց խոշոր մասով: Նրանք առնուազն 10 անգամ աւելի ռազմագերի տուին հայերին, քան վերցրին նրանցից: Նրանք մի քանի տասնեակ թնդանօթ ու զնդացիր, ահագին քանակութեամբ փամփուշտ եւ ռազմամթերք, երեք զրահապատ դրնացք, մօտ 200 վագոն, 5 շոգեշարժ, զանազան երկաթուղային պարագաներ, բազմաթիւ ձիեր, մօտ 150 վագոն կենսամթերք եւ այլ պատերազմական աւար թողին հայերի ձեռքը՝ առանց նրանցից դրա տասներորդ մասը առնելու ռազմադաշտում: Վերջապէս, բացի մէկ թէ երկու կուռից՝ մնացած բոլոր պատերազմական գործողութիւնները վերջացան հայերի յաղթանակով:

Այս ամէնը վրաց կառավարութիւնը գիտէր նոյնքան, որքան մեր կառավարութիւնը: Սակայն, չնայած սրան, վրաց կառավարութիւնը թէ՛ Վրաստանում եւ թէ՛ արտասահմանում այնպիսի՝ ռեկլամներ էր անում իր տարած «յաղթութեան» մասին, որ գործին անտեղեակ հայկական շրջանակների մէջ իսկ մի ժամանակ համոզում էր գոյացել, թէ պատերազմը վերջացել է հայերի պարտութեամբ...

Շատ հեշտ էր այս ռեկլամների գլխին ջուր մաղել. դրա համար հարկաւոր էր միայն պարզել պատերազմի առաջադրութիւնները — մեր կողմից՝ Հայկական Բորչալուից վրացիներին քշելը, վրացիների կողմից՝ Հայաստանի կառավարութիւնը պատժելը, որ բնականաբար Բորչալուում չպիտի կատարուէր —, հար-

կաւոր էր ներկայացնել ռազմական գործողութիւնների ընթացքը եւ, վերջապէս՝ ձեռք բերուած արդիւնքները:

Բայց Հայաստանի կառավարութիւնը այս չէր անում՝ ի մեծ ցաւ մեր որոշ գինուորական շրջանների եւ «հուռայի հայրենասիրութեամբ» տողորուած տարրերի: Չէր անում, որովհետեւ չէր ուզում դատարկ տեղը վերաւորել վրացիների ինքնասիրութիւնը եւ նոր ներհակութիւնների առիթ տալ: Նրա համար կառավարական վարկի եւ մինչեւ իսկ ազգային ինքնասիրութեան հարցերը շատ աւելի ստորագաս նշանակութիւն ունէին, քան Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելը:

Մեր նիւթի հետ աւելի մօտիկ առնչութիւն ունի այն հարցը, թէ ինչ վերաբերմունք կար Հայաստանում դէպի այն վրացիները, որոնք, պատերազմի ժամանակ, գտնուած էին նրա սահմաններում:

Հայաստանում լքիչ թուով վրացիներ կային պատերազմից առաջ: Ընդամէնը մի քանի հարիւր հոգի, որոնց մի մասը մնացել էր Հայկական Բորչալուում, իսկ մնացածները ցրուած ապրում էին Նրեւան, Ալեքսանդրապոլ, Դիլիջան եւ այլ վայրերում: Հասկանալի պատճառով առաջիններին հրահանգուեց — ամենայն քաղաքավարութեամբ եւ նրբանկատութեամբ — որ հեռանան ռազմական գործողութիւնների շրջանից: Ինչ վերաբերում է միւսներին՝ նրանք մնացին իրենց տեղերում, առանց որեւէ կաշկանդումի կամ նեղութեան: Յամենայն դէպս, սրանցից ոչ մէկը հանդէս չեկաւ ռեւէ առթիւ վկայելու, թէ ինքը զրկանքների կամ հետապնդումների է ենթարկուել հայերի կողմից:

Աւելի եւս ուշադրաւ է այն վերաբերմունքը, որ գտան Հայաստանում վրացի ռազմագիրները: Այդ վերաբերմունքը բառիս իսկական իմաստով եղբայրական էր թէ՛ իշխանութիւնների եւ թէ՛ ժողովրդի կողմից: Նոյնիսկ այն ռազմագերիները, որոնք Հայկական Բորչալուի զօրամասերից էին առնուած, նոյնիսկ սրանք չենթարկուեցին ռեւէ թնամանքի, թէեւ այդ զօրամասերի կատարած բռնութիւնների դէմ անհունօրէն կատաղած է-